

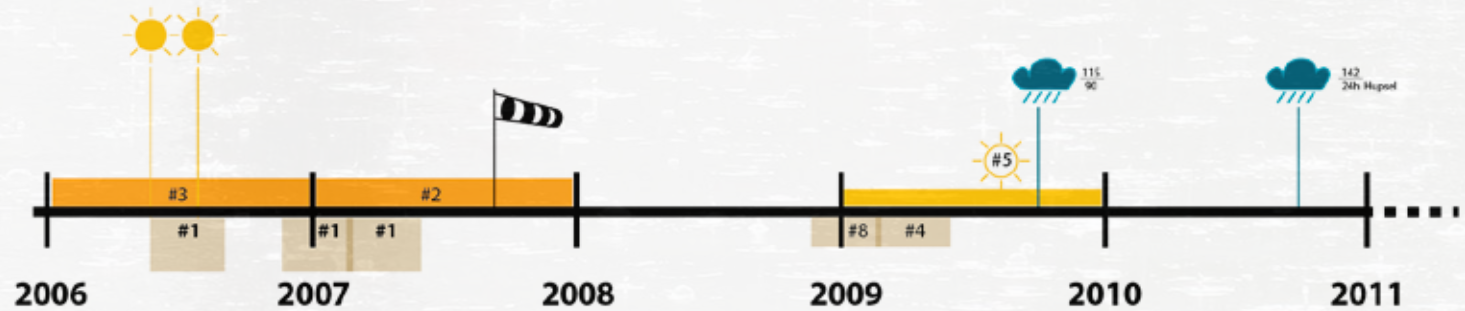
COMMUNITY OF PRACTICE KLIMAATADAPTATIE ZUIDELIJKE RANDSTAD

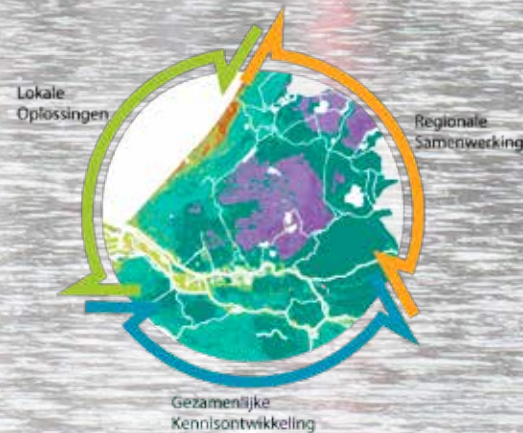
verslag 2016

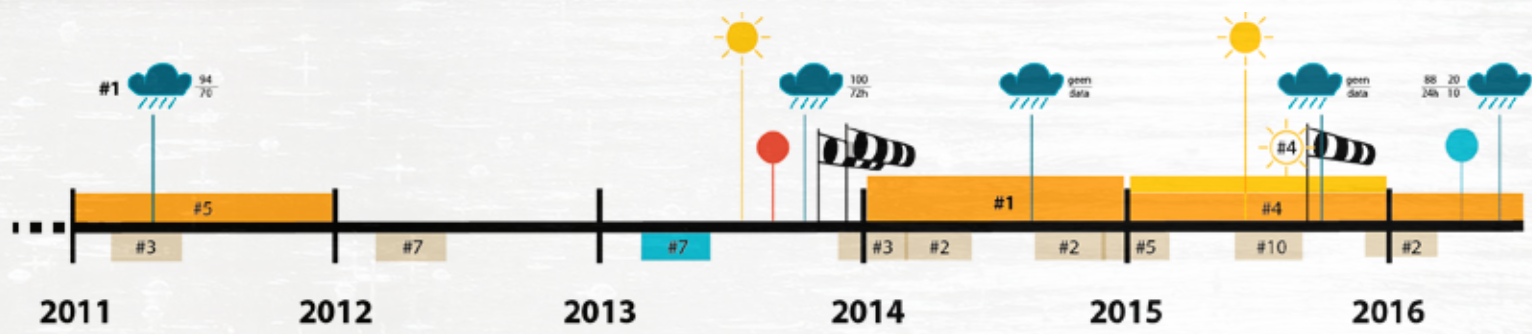

foto: www.meteo24.info; Arnhem juli 2014

COMMUNITY OF PRACTICE KLIMAATADAPTATIE ZUIDELIJKE RANDSTAD OVERZICHT 2016

INHOUD

Wat is Community of Practice?

COP in vorm en inhoud

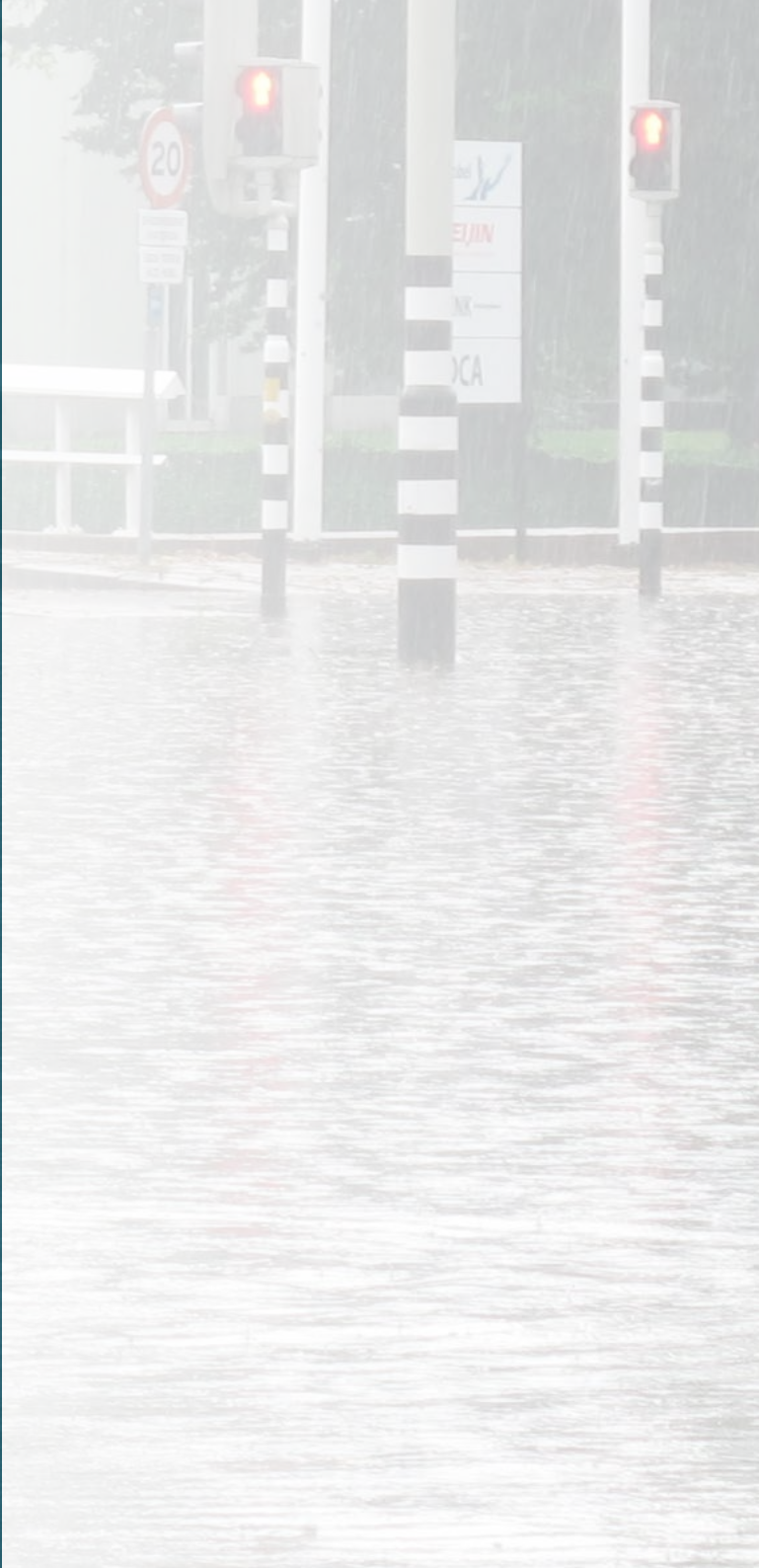
De zes COP-bijeenkomsten

- #1. kennismaking
- #2. hoe maak ik een stresstest
- #3. klimaatbewuste organisatie
- #4. ontwerpen aan de straat
- #5. bewuste bewoners en bedrijven
- #6. wrap-up van projecten uit de regio

De behandelde thema's

- de acties
- de partijen
- de reden
- de aanpak
- de plek

De COP in 2017

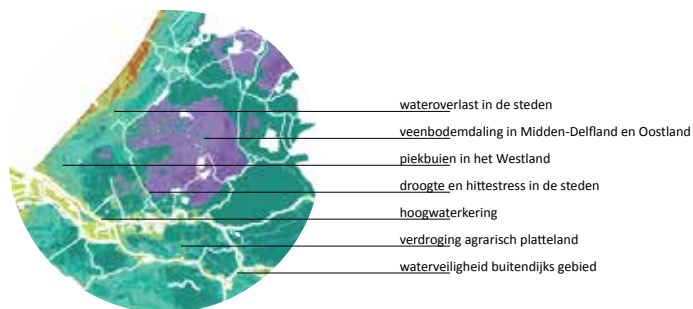

COMMUNITY OF PRACTICE KLIMAATADAPTATIE

De Watertafel voorziet in de regio zuidvleugel al enige tijd in de sterke behoefte aan samenwerking. Specifiek voor het thema klimaatverandering en klimaatadaptatie merkte men, dat meer en diepgaander overleg zinvol is. Ook is er een verbreding noodzakelijk vanuit de waterthematiek naar groen en leefomgeving in het algemeen.

Vele gemeenten in de regio kennen namelijk de adaptatie-problematiek en hebben een strategie of -aanpak opgesteld. Waarmee we een van de meest vooruitstrevende regio's in Nederland zijn op dit terrein.

Dat moet ook wel, want de urgentie is hier groot. Dordrecht, Rotterdam, Delfland, Westland, Oostland, Gouda, Den Haag: ieder heeft hier een eigen specifieke adaptatie-opgave. Waterveiligheid, zeespiegelstijging, rivierhoogte-stijging, buitendijkse gebieden, dalende polders, veenbodemdaling, wateroverlast, schoon- en zoetwater problematiek, droogte en hittestress: binnen een straal van 15 kilometer komt het allemaal voor in de Zuidvleugel.

Dit is de aanleiding voor de Community of Practice. De partijen gezamenlijk organiseerden op 30 september 2015 een eerste bijeenkomst. De uitwisseling van kennis en ervaring beviel zo goed, dat er inmiddels 6 bijeenkomsten zijn geweest en er in 2017 ook weer 4 gepland zijn.

Deze rapportage heeft als doel om een overzicht te geven van de afgelopen anderhalf jaar en een doorzicht te bieden op 2017.

De Community of Practice kent inmiddels een genodigdenlijst van zo'n 90- 125 personen, afhankelijk of er een grote of meer besloten bijeenkomst wordt georganiseerd. Hiervan komen er per bijeenkomst 25 tot 50 deelnemers. Iedere bijeenkomst worden externe sprekers uitgenodigd die vanuit hun expertise bijdragen aan thema en discussie van de middag. Belangrijkste onderdeel van de middag is het workshop-gedeelte, waar de ervaringen worden gedeeld en toegepast op de eigen praktijk. Die casus kan exemplarisch zijn, maar liever nog betrekking hebben op een werkelijk bestaande opgave.

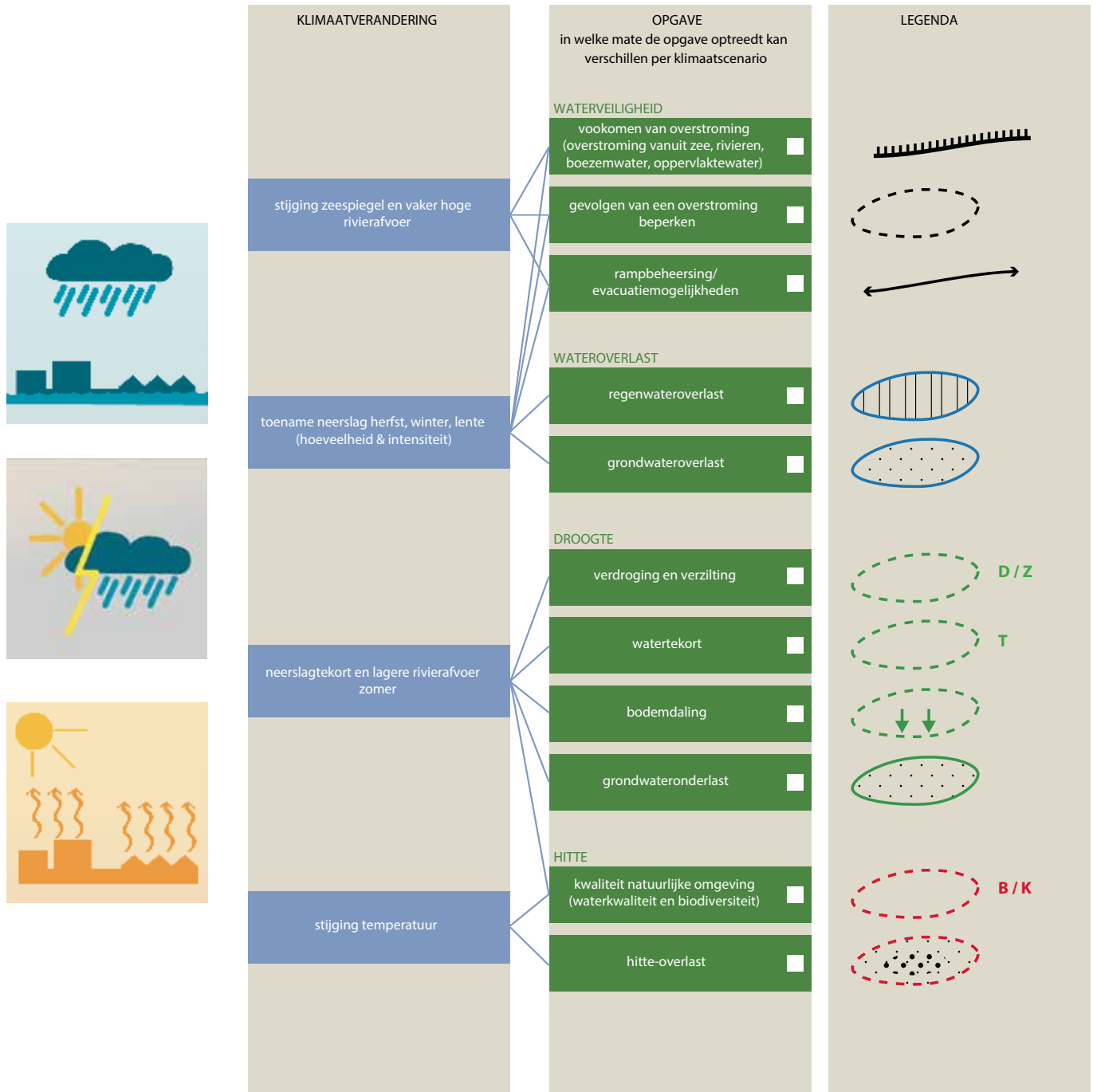
Een kernteam bereidt de bijeenkomsten inhoudelijk voor. Die kerngroep bestond in 2016 uit gemeente Westland, gemeente Midden-Delfland, gemeente Den Haag, gemeente Delft en het Hoogheemraadschap van Delfland.

DE ZUIDVLEUGEL KENT VEEL
OPGAVEN OP HET GEBIED VAN
KLIMAATADAPTATIE

DE COMMUNITY OF PRACTICE
VERENIGT ALLE KLIMAAT-
ADAPTATIESPECIALISTEN VAN
GEMEENTE, PROVINCIE EN
WATERSCHAPPEN UIT DE REGIO

DOEL VAN DE COP IS OM DE
ADAPTATIEMAATREGELEN TE
BEVORDEREN DOOR HET DELEN VAN
ERVARINGEN EN KENNIS

overzicht uit Delft Smart City (c) 2015 gemeente Delft en voor de COP bewerkt door Heleen Bothof (LUZ architecten) en Michiel Brouwer (MBDSO)

COMMUNITY OF PRACTICE KLIMAATADAPTATIE

DELEN, INSPIRATIE, DOEN

In de bijeenkomsten van de Community of Practice ligt de nadruk op het delen van ervaringen over de implementatie van klimaatadaptief handelen. Dat gebeurt op drie manieren. Experts van binnen of buiten de regio brengen inspiratie met hun aanpak of visie. In workshop-setting wordt die kennis en ervaring toegepast in de eigen omgeving, in een eigen case. Daarnaast is er altijd veel ruimte voor de deelnemers om hun eigen ervaringen te delen. Alle drie die onderdelen hebben hun eigen dynamiek. In de loop van de COP-bijeenkomsten zien we een groeiende belangstelling voor het onderling delen van ervaring; blijkbaar helpt de COP om elkaar te leren kennen en te delen.

ONDERWERPEN VAN GESPREK

Klimaatadaptatie is een breed onderwerp. Zowel wateroverlast, waterveiligheid, droogte en hitte komen in de COP aan de orde. Maar in de praktijk van de COP ligt de nadruk niet op het inhoudelijk uitdiepen van die thema's. Veel meer gaat het over het uitvoeren en organiseren van projecten en plannen, over de aanpak en de organisatie.

DEELNEMENDE PARTIJEN

Aan de COP nemen zo'n 17 gemeenten en hoogheemraadschappen en de provincie Zuid-Holland mee. Ook maken een aantal bureaus en zelfstandigen deel uit van de COP. De COP breidt zich nog steeds uit. Bijvoorbeeld met hen die een lezing gaven en vervolgens terugkomen, of door interesse door bekendheid via horen-zeggen of de website. We hebben daaraan geen limiet gesteld, maar de omvang moet het doel van de bijeenkomsten niet beïnvloeden, namelijk het uitwisselen van ervaring in besloten omgeving, en het toepassen van nieuwe kennis op de eigen situatie.

LOCATIE PRINSENKWARTIER

Gastheer voor de COP-bijeenkomsten is het Prinsenkwartier. Deze historische plek, waar de kleindochters van Willem van Oranje nog rondliepen is tegenwoordig een centrum voor de creatieve industrie, exposities, lezingen, debatten, ateliers, workshops, podiumkunsten, meetups en borrels.

WEBSITE

Ter ondersteuning van de COP is er een website opgezet: www.klimaatadaptatie.nl/cop

DE COP VOORZIET IN DRIE BEHOEFEN:

- **LOKALE ERVARING UITWISSELEN**
- **REGIONAAL SAMENWERKEN WAAR MOGELIJK OF NOODZAKELIJK**
- **GEZAMENLIJK NIEUWE KENNIS ONTWIKKELEN**

DE COP-BIJEENKOMSTEN KENNEN MEESTAL DE VOLGENDE ONDERDELEN:

- **INSPIRERENDE INLEIDER**
- **VERTALING NAAR EIGEN PRAKTIJK**
- **TIJD OM ERVARINGEN UIT TE WISSELEN**
- **ACTUALITEITEN**

Rotterdamse adaptatiestrategie

Kern van de RAS

1. Robuust systeem: behouden en versterken
2. Adaptatie: benutten van de stedelijke ruimte
3. Samenwerken en meekoppelen
4. Meerwaarde voor leefomgeving, economie, ecologie en samenleving

Radicale vergroening van het stenige gebied en tevens waterberging

DE URBANISTEN

COP #2 : DE STRESSTEST

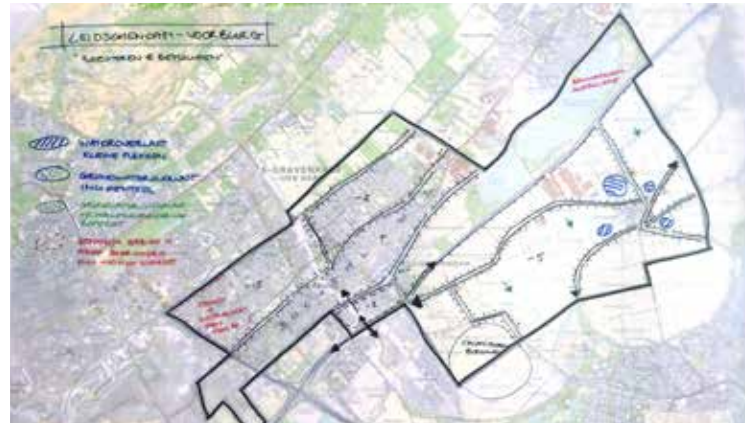
DE TWEDE COP-BIJEENKOMST OP 18 NOVEMBER STOND IN HET TEKEN VAN DE STRESSTEST

SPREKERS:

- HASSE GOOSSEN - RUIMTELIJK ADAPTATIE PROGRAMMA
- FRANK VAN DER HOEVEN - HOTTERDAM
- MARCEL TIRION EN MARIJE PAARDENKOPER - 3Di

OPGAVE:

- INHOUDSOPGAVE VOOR EEN STRESSTEST
- GEVOELIGHEIDSKAART VAN DE GEMEENTE

De tweede COP-bijeenkomst op 18 november stond in het teken van de stresstest: wat is een stresstest, hoe stel je hem op, wat is de inhoudsopgave en waar speelt welk adaptatie-thema.

Hasse Goosen gaf inzicht in het landelijke programma Ruimtelijke Adaptatie en de rol van de stresstest daarin. Marcel Tirion lichtte met Marije Paardenkoper het 3Di model toe, waarin wateroverlast bij extreme neerslag wordt gesimuleerd. Frank van der Hoeven benadrukte de effecten van hitte in de stad naar aanleiding van het onderzoek Hotterdam.

De stresstest werd nader uitgewerkt per deelnemende gemeente in twee workshops. Het opstellen van een inhoudsopgave voor een stresstest stond centraal in de ene workshop, in de andere werden per gemeente globaal de adaptatie-opgaven op kaart aangeven.

“WAT ZIJN ER VEEL VERSCHILLEN IN AANPAK TUSSEN DE GEMEENTEN”

DEELNEMERS

Alex Renes	Gemeente Westland
Angelique Mergler	Het Vooruitzicht
Ariane Tuinenburg-Jansen	RWS Leefomgeving/Bodem+
Arienne Fijan	Gemeente Gouda
Bas Nanninga	Hoogheemraadschap van Delfland
Bas Sala	Studio Bas Sala
Coen de Nijs	Inter Delta Nederland
Erik de Haan	Provincie Zuid-Holland
Erik Venneman	Hoogheemraadschap van Delfland
Frank van der Hoeven	TU Delft
Gijs Bloemberg	Hoogheemraadschap van Delfland
Hasse Goosen	CAS / WUR
Heleen Bothof	LUZ architecten
Jaap Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Jeannette Gerkens	Gemeente Lansingerland
Karin Noeverman	Gemeente Dordrecht
Laura Zegers	RWS
Maartje Scholten	Gemeente Delft
Manon Entius	Gemeente Maassluis
Marcel Tirion	Gemeente Den Haag
Marieke van Aubel	Gemeente Zoetermeer
Marije Paardekooper	Hoogheemraadschap van Delfland
Melanie Lopes Carrilho	Gemeente Den Haag
Michel Barendse	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Michiel Brouwer	MBDSO
Niels Al	Gemeente Den Haag
Peter Van den Heuvel	Gemeente Midden-Delfland
Pieter Otten	Hoogheemraadschap van Delfland
Rien Hilhorst	SPIN stadsontwikkelaars
Simon van Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Sjaak Clarisse	Gemeente Delft
Sonja Commeren	Gemeente Maassluis
Theo Helderma	Gemeente Midden-Delfland
Ton Koop	Gemeente Rijswijk
Wessel Kremer	Gemeente Pijnacker-Nootdorp

COP #3 : BEWUSTWORDING

DE DERDE COP-BIJEENKOMST OP 20 APRIL BEHANDELDE DE VRAAG VAN DE KLIMAATBEWUSTE ORGANISATIE.

SPREKERS:

- VINCENT KUIPHUIS - KLIMAATADAPTATIE BREDA

OPGAVE:

- HOE KLIMAATBEWUST IS MIJN ORGANISATIE?
- WAAR LOOP IK TEGENAAN?
- WIE HEB IK NODIG?

Hoe klimaatbewust ben ik en hoe bewust is mijn organisatie? Hoe beweeg ik me in die organisatie, (hoe) kan ik het bewustzijn vergroten en wie heb ik daarbij nodig? Deze vragen stonden centraal in de derde COP-bijeenkomst van 20 april 2016. In twee groepen werden deze vragen besproken, waarbij het gesprek meermaals een intervisie karakter kreeg. Zo gemakkelijk blijkt het nog niet te zijn om je eigen organisatie mee te krijgen in de klimaatadaptatie-opgave. En welke aanpak is dan het meest succesvol?

De aanpak van Breda, die Vincent Kuiphuis toelichtte, was even eenvoudig als tot de verbeelding sprekend: “We doen geen stresstest, we doen geen uitgebreid onderzoek, maar werken aan een aantal projecten onder de noemer ‘klimaatadaptatieve ingrepen’. Soms zijn dat al bestaande projecten en soms zijn dat nieuwe projecten, waarbij we proberen mee te liften op al geplande werkzaamheden. En waar mogelijk zoeken we naar publiciteit om klimaatadaptatie onder de aandacht te brengen.”

***“IK VOEL ME VAAK ALLEEN IN DE ORGANISATIE,
TERWIJL DE OPGAVE ZO GROOT IS.”***

DEELNEMERS

Elma van	Beek	ELMAStedenbouw
Vincent	Kuiphuis	Gemeente Breda
Maartje	Scholten	Gemeente Delft
Arno	Lammers	Gemeente Den Haag
Mike	Deckert	Gemeente Dordrecht
Sten	Hagen	Gemeente Dordrecht
Karin	Noeverman	Gemeente Dordrecht
Jeannette	Gerkens	Gemeente Lansingerland
Simon van	Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Sonja	Commeren	Gemeente Maassluis
Theo	Helderman	Gemeente Midden-Delfland
Peter van den	Heuvel	Gemeente Midden-Delfland
Wessel	Kremer	Gemeente Pijnacker-Noordorp
Saskia van	Walwijk	Gemeente Schiedam
M. van	Aubel	Gemeente Zoetermeer
Thijs	Stam	Geofoxx
Sandra	Fraikin	Hoogheemraadschap van Delfland
Jaap	Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Carlo	Langelaan	Hoogheemraadschap van Delfland
Annemarieke	Verbout	Hoogheemraadschap van Delfland
Heleen	Bothof	LUZ-architecten
Michiel	Brouwer	MBDSO
Marit	Brandhorst	Provincie Zuid-Holland
Lonneke de	Jong	Provincie Zuid-Holland
Ariane Tuinenburg-Jansen		Rijkswaterstaat
Claude	Roovers	TAUW

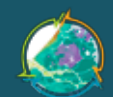

toepassing R.A. wordt integraal bij alle projecten / Subsidi stellen
 Ombouwt van zelfspreekend 2020
 Hfd 50

- agenderen (op overleggen)
 - blijven vragen
 - collega's bij andere organisaties

Ideaal:
 klimaatadaptatie
 breed verankerd
 van beleid tot uitvoer
 van tussien tot sociaal
 Winnaar: 2017

COP #4 : ONTWERPEN AAN DE STRAAD

Een goed gevulde zaal bij de vierde COP-bijeenkomst: aan de opdracht uit de vorige bijeenkomst over bewustwording om een collega uit de eigen organisatie mee te nemen, was ruimschoots gehoor gegeven. Stijn Koole van BoschSlabbers en Rolf Jonker van de gemeente Rotterdam vertelden enthousiast over concept en uitvoering van De Straad.

De Straad is een concept voor een integraal klimaatadaptief herontwerp van een straat, waarbij gemeente en bewoners gezamenlijk de ambitie en plannen opstellen en ook gezamenlijk uitvoeren. Dit is toegepast in de Robert Fruinstraat in Rotterdam.

Dit concept zijn de deelnemers gaan toepassen in hun eigen gemeente: ontwerpers en waterspecialisten ontwierpen in een middag de vorm en het proces a la de Straad voor een actuele, urgente of exemplarische straat.

**DE STRAAD IS EEN AANPAK OM MET BEWONERS
AAN HUN HELE STRAAT TE WERKEN EN NOG
KLIMAATBESTENDIG OOK.**

DEELNEMERS

Stijn	Koole	BoschSlabbers Landschapsarchitecten
Angelique	Mergler	Bureau het Vooruitzicht
Elma van	Beek	de Levende Stad / ELMA stedenbouw
Diny	Tubbing	Gemeente Delft
Maartje	Scholten	Gemeente Delft
André	Hoogerwerf	Gemeente Den Haag
Arthur	Hagen	Gemeente Den Haag
Linda van	Os	Gemeente Den Haag
Melanie	Lopes Carrilho	Gemeente Den Haag
Niels	Al	Gemeente Den Haag
Robin	Volman	Gemeente Den Haag
Ruud	Ridderhof	Gemeente Den Haag
Arno	Lammers	Gemeente Den Haag DSO S&P
Loes van	Wolfereen	Gemeente Lansingerland
Reinout	Crince	Gemeente Lansingerland
Roelof	Douma	Gemeente Lansingerland
Edwin	Bom	Gemeente Midden-Delfland
Peter van den	Heuvel	Gemeente Midden-Delfland
Theo	Helderman	Gemeente Midden-Delfland
Hanny	Vrieswijk	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Jolanda	Alsemgeest	Gemeente Pijnacker-Nootdorp
Erik van	Noort	Gemeente Rijswijk
Rik	Geval	Gemeente Rijswijk
Rolf	Jonker	Gemeente Rotterdam
Nico de	Voogd	Gemeente Vlaardingen
Peter de	Block	Gemeente Vlaardingen
Roël de	Leede	Gemeente Vlaardingen
Alex	Renes	Gemeente Westland
Willem	Doorduyn	Gemeente Westland
Arnout	Kruijshaar	Gemeente Zoetermeer
Marieke van	Aubel	Gemeente Zoetermeer
Annemarieke	Verbout	Hoogheemraadschap van Delfland
Carl	Paauwe	Hoogheemraadschap van Delfland
Jaap	Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Nieke van den	Bedem	Hoogheemraadschap van Delfland
José	Kooi	Hoogheemraadschap van Rijnland
Michiel	Brouwer	MBDSO,
Erik de	Haan	Provincie Zuid-Holland
Freny	Huisman	Provincie Zuid-Holland
Lonneke de	Jong	Provincie Zuid-Holland
Claude	Roovers	Tauw / Hoogheemraadschap van Rijnland

IN DE VIERDE COP-BIJEENKOMST
OP 29 JUNI ONTWIERPEN
DE DEELNEMERS EEN
KLIMAATADAPTIEVE STRAAT

SPREKERS:

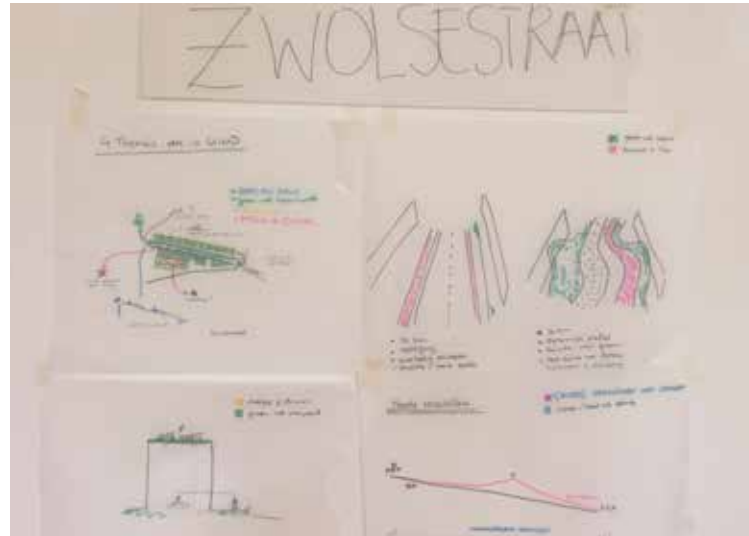
- STIJN KOOLE - DE STRAAD
- ROLF JONKER - AANPAK
ROBERT FRUINSTRAAAT

OPGAVE:

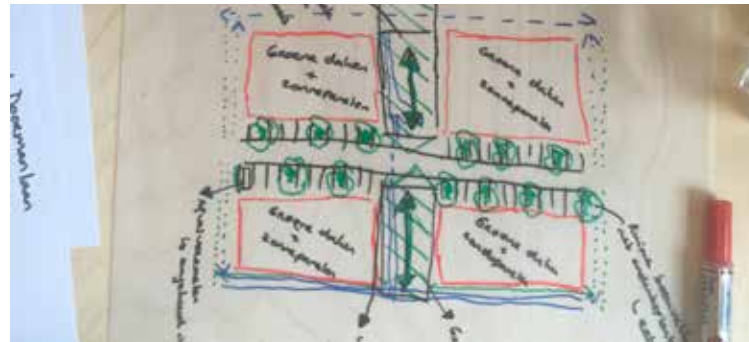
- HOE ONTWERP IK EEN
KLIMAATADAPTIEVE STRAAT
À LA DE STRAAD

De straat

- **de stad als spons**
waterberging en infiltratie
- **groen met meerwaarde**
verkoeling, infiltratie, zuivering, voedselproductie
- **sociaal & flexibel**
prettig leef- en verblijfsklimaat
- **efficiënte stromen**
koppeling tussen energie, afval en kabels & leidingen

COP #5 : BETROKKEN BEWONERS

DE VIJFDE COP-BIJEENKOMST OP 29 SEPTEMBER BESPREKEN WE NUT, NOODZAAK EN MANIER VAN HET BETREKKEN VAN EXTERNE PARTIJEN

SPREKERS:

- **IRENE POORTINGA - AMSTERDAM RAINPROOF**
- **KOEN WEYTINGH - WIJKBEDRIJVEN**

OPGAVE:

- **3 CASUS BETROKKEN BEWONERS**

De COP#4 over de Straad mondde automatisch uit in een bijeenkomst over de betrokkenheid van bewoners en bedrijven in de stad bij de klimaatadaptatie-opgave.

In de vijfde COP-bijeenkomst vertelde Irene Poortinga over de aanpak van Amsterdam Rainproof en de specifieke opgave om vanuit een onafhankelijke organisatie, gelieerd aan de lokale overheid, de samenwerking te bewerkstelligen met en tussen partijen, bedrijven en bewoners. Koen Weytingh van Toekomststerk beschreef vanuit de focus van de bewoner de mogelijkheden van wijkcoöperaties of wijkbedrijven; organisaties waarin energieopwekking, waterproblematiek, afvalinzameling en/of groenonderhoud op wijkniveau gezamenlijk wordt opgepakt.

De workshop met drie casussen diende om deze verhalen verder toe te passen in de eigen praktijk.

ER IS BEHOEFTE AAN EEN EENDUIDIGE ONAFHANKELIJKE AUTORITEIT VOOR ALLE WATERVRAGEN

DEELNEMERS

Irene	Poortinga	Amsterdam Rainproof
Arno	Lammers	DSO Gemeente Den Haag
Vincent	Kuiphuis	Gemeente Breda
Maartje	Scholten	Gemeente Delft
Joren	Zwaan	Gemeente Delft
Diny	Tubbing	Gemeente Delft
Arianne	Fijan	Gemeente Gouda
Elske	Tamminga	Gemeente Lansingerland
Jeannette	Gerkens	Gemeente Lansingerland
Simon van	Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Peter van den	Heuvel	Gemeente Midden Delfland
Debbie	Nuijten	Gemeente Midden Delfland
Theo	Helderman	Gemeente Midden Delfland
Edwin	Bom	Gemeente Midden-Delfland
Gudrun	Bosch	Gemeente Schiedam
Saskia van	Walwijk	Gemeente Schiedam
Alex	Renes	Gemeente Westland
Marieke van	Aubel	Gemeente Zoetermeer
Yvonne	Klein Rouweler	Gemeente Zoetermeer
Jaap	Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Nieke van den	Bedem	Hoogheemraadschap van Delfland
Annemarieke	Verbout	Hoogheemraadschap van Delfland
Anja van	Rijn	Hoogheemraadschap van Delfland
Carl	Paauwe	Hoogheemraadschap van Delfland
Nora	Prins	Hhs van Schieland en de Krimpenerwaard
André	Rodenburg	Interdelta, Gemeente Rotterdam
Heleen	Bothof	LUZ architecten
Michiel	Brouwer	MBDSO
Erik de	Haan	Provincie Zuid-Holland
Arjan de	Wit	Provincie Zuid-Holland
Angelique	Mergler	Stedebouwkundige Het Vooruitzicht
Koen	Weytingh	Toekomststerk
Joni	Braas	Vinu

Samen sterker met netwerkorganisatie

Samenwerken vanuit eigen belangen

Faciliteren gemeente

- Integreeren in Beleid
- Ondersteunende producten en tools
- Rainproof in eigen werkzaamheden

COP #6 : WRAP-UP EN VOORUIT

IN DE ZESDE COP-BIJEENKOMST OP 10 NOVEMBER TOONDEN DE DEELNEMERS ACTUELE SUCCESVOLLE PROJECTEN, MAAKTEN WE DE BALANS OP EN STELDEN DE AGENDA VOOR 2017 SAMEN.

SPREKERS:

SIMON VAN DAMME, CARL PAUWE, ANNEMARIEKE VERBOUT, INGE MUHLIG, ELSKE TAMMINGA, MICHEL BROUWER

OPGAVE:

- HOE ZIET DE AGENDA VAN 2017 ERUIT?

“HIER MERK IK DAT IK TOCH NIET ZO GEK BEN ALS MIJN COLLEGA’S ME SOMS VINDEN”

Wat heeft de COP tot nu toe opgeleverd en wat zijn de thema’s en onderwerpen waar we het komen jaar over moeten hebben? - Daarover ging de zesde COP-bijeenkomst van 10 november. De door te drukke agenda’s beperkte, maar zeer betrokken groep deelnemers keken terug en vooruit.

Het overzicht van de afgelopen vijf COP-bijeenkomsten leerde dat we binnen de COP op tal van onderwerpen actief zijn. Hierbij staan de vragen waarom doen we dit, wat doen we, waar zijn we actief, wat de werkwijze is en met wie we samenwerken voortdurend centraal.

Een caleidoscoop van plannen en projecten uit de regio passeerde vervolgens de revue. Zij onderstreepten de breedte waarop de COP-deelnemers actief zijn.

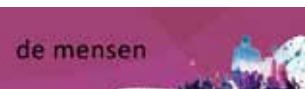
Een uitgebreide break in het programma toonde het nut van de COP in het onderling bijpraten en uitwisselen van ervaringen.

In de afsluitende discussie over de rol en toekomst van de COP kwam duidelijk de wens naar voren vooral ervaring en kennis te blijven uitwisselen, omdat hier de plek is om dat met vakgelijken te bespreken.

DEELNEMERS

Joren	Zwaan	Gemeente Delft
Maartje	Scholten	Gemeente Delft
Melanie	Lopes Carrilho	Gemeente Den Haag
Arno	Lammers	Gemeente Den Haag DSO S&P
Elske	Tamminga	Gemeente Lansingerland
Simon van	Damme	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Ewald	Oude Luttikhuis	Gemeente Leidschendam-Voorburg
Sonja	Commeren	Gemeente Maassluis
Theo	Helderman	Gemeente Midden-Delfland
Edwin	Bom	Gemeente Midden-Delfland
Debbie	Nuijten	Gemeente Midden-Delfland
Erik van	Noort	Gemeente Rijswijk
Florian	Lemire	Gemeente Rijswijk
Inge	Muhlig	Gemeente Westland
Yvonne	Klein Rouweler	Gemeente Zoetermeer
Annemarieke	Verbout	Hoogheemraadschap van Delfland
Jaap	Korf	Hoogheemraadschap van Delfland
Carl	Pauwe	Hoogheemraadschap van Delfland
Michiel	Brouwer	MBDSO

de acties

Steeds meer realiseren we in de regio concrete projecten om wateroverlast, droogte of hitte te voorkomen. Operatie Steenbreek, rioolvervangning, afkoppelen, waterpleinen, de aanpassing van de ruimte wordt steeds zichtbaarder.

In de COP besteden we veel aandacht aan de realisatie. Hoe komen de projecten tot stand? Waar lagen de valkuilen, wat is het grote succes? De wrap-up van plannen en projecten levert altijd veel stof tot het uitwisselen van ervaringen.

IN DE COP

Twee keer organiseerden we in de COP een wrap-up van plannen en projecten in de eigen regio: bij de eerste COP om een beeld te krijgen waar de deelnemende partijen mee bezig zijn en in de zesde bijeenkomst om te delen hoe het nu gaat. Ook in de andere bijeenkomsten wordt veel gedeeld over ieders plannen en projecten.

De workshops zijn er speciaal voor om daarover niet alleen te praten, maar ook daadwerkelijk te doen. Daar wordt actief gezocht naar nieuwe acties die men op persoonlijk en organisatorisch vlak kan nemen. Bijvoorbeeld in COP#2 werd een inhoudsopgave voor een stresstest opgesteld en in COP#4 werd met ontwerpers een aanzet tot herinrichting van een straat gemaakt.

In COP#1 stond het beleid van de organisatie centraal. Die blijkt op hoofdlijnen wel gelijk, maar de invulling per organisatie verschilt sterk. Sommige kennen een apart klimaatadaptatiebeleid, zoals Rotterdam en Den Haag, anderen nemen dit thema op als onderdeel van het duurzaamheidsbeleid, zoals de gemeente Delft. En Midden-Delfland, bijvoorbeeld, benoemt het als apart onderwerp in een breed kader van het Uitvoeringsprogramma van de gemeente.

Bij COP#6 lag de nadruk op specifieke projecten. De deelnemers zijn met een scala van maatregelen aan de slag op alle terreinen van weten, willen en werken. Er worden in de regio heel veel acties ondernomen, met of zonder partners.

OPGAVEN VOOR DE COP-DEELNEMERS

De opgaven voor het nieuwe jaar van de deelnemende partijen is al even divers als de wrap-up aangaf. Als opgaven worden heel concrete projecten benoemd (bijvoorbeeld de wijksafari van Lansingerland), maar ook beleidsmatiger acties, zoals de uitwerking van het waterlabel in Leidschendam-Voorburg Den Haag en Rotterdam.

Maar ook acties in samenwerking en onderzoek buiten de regio krijgt bij de deelnemende partijen komende tijd veel aandacht. Gemeente Westland, Rotterdam en het Hoogheemraadschap van Delfland en Schieland-Krimpenerwaard zijn met Sponge betrokken bij een Europese samenwerking over de wateropgave in de stad. Rotterdam, Den-Haag en Delfland hebben een Citydeal Klimaatbestendige steden met het Rijk en andere Nederlandse steden gesloten over eenzelfde opgave.

OP DE AGENDA VOOR 2017

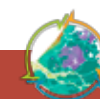
De wrap-ups van plannen en projecten van de deelnemende partijen is erg waardevol. Hier ontstaan de meest geanimeerde discussies over ervaringen in aanpak en succes. In 2017 willen we dat uitbouwen met een excursie langs een aantal aansprekende voorbeelden in de regio.

In 2018 zijn er gemeenteraadsverkiezingen. De COP-deelnemers overwegen een flyer te maken om de klimaatadaptatie in de regio onder de aandacht te brengen bij de politieke partijen. Gemeenten hebben zich met het convenant Ruimtelijke Adaptatie en de Deltabeslissing verplicht om in 2020 bij iedere ruimtelijke ingreep klimaatadaptief te handelen.

In de COP-bijeenkomsten blijft veel aandacht bestaan voor het actief uitwisselen van ervaringen en het opdoen van praktische kennis. In iedere bijeenkomst blijft een koppeling tussen luisteren en zelf toepassen.

De website kan daarbij ondersteunen door bijvoorbeeld makkelijker met elkaar in contact te kunnen komen en gemakkelijk vragen te kunnen stellen.

***GEMEENTEN HEBBEN ZICH VERPLICHT OM IN 2020 BIJ IEDERE
RUIMTELIJKE INGREEP KLIMAATADAPTIEF TE HANDELEN.***

Het klimaat verandert overal en maakt geen verschil in openbaar of privé, niet in eigenaar of gebruiker van de plek. Daarom moeten we constant samen aan de slag om de adaptatie voor elkaar te krijgen. Een scale van partijen is daarbij betrokken, maar de een meer dan de ander...

Samenwerking is in de COP een van de belangrijkste onderwerp. We behandelen vragen met wie wordt samengewerkt, hoe we dat kunnen verbeteren. Hoe de interne samenwerking is en welke externe partijen bereikt kunnen worden.

de mensen

IN DE COP

In iedere COP-bijeenkomst komt het ter sprake: met wie en door wie wordt de klimaatadaptatie-opgave uitgevoerd? In COP#3 was het hoofdthema: “hoe klimaatbewust is mijn eigen organisatie eigenlijk?” De uitkomst op die vraag was eerlijk: minder ver dan de meeste deelnemers zouden willen. Veel organisaties bevinden zich in de transitiefase naar het prioriteit geven aan de opgave, enkele organisaties zijn al verder en passen het klimaatadaptief handelen al in grotere mate integraal toe. Sommige klimaat-adaptatiespecialisten voelen zich vrij alleen staan in hun aanpak en opgave. Bij COP#4 waren daarom expliciet collega’s uit de organisatie uitgenodigd om gezamenlijk te ontwerpen aan een straat.

Het blijkt dat de specialisten voor klimaatadaptatie op verschillende plekken in de organisaties zitten. In Den Haag is men onderdeel van Stedelijke ontwikkeling, terwijl in Lansingerland ‘klimaatadaptatie’ is ondergebracht bij Beheer en onderhoud.

Naast de aandacht voor de specialisten in de organisatie, is in de COP ook veel aandacht besteed aan samenwerking met andere organisaties en partijen. In COP#5 vertelde Irene Poortinga over de aanpak van Amsterdam Rainproof, waarbij er één onafhankelijke organisatie is waar alle vragen en opgaven over water en hitte van alle partijen worden samengebracht. De samenwerking met de andere partijen is daarbij een strategie op zich. Tijdens de wrap-up in COP#6 bleken er ook veel voorbeelden uit de regio, zoals de succesvolle persoonlijke aanpak van Lansingerland, Operatie Steenbreek in Den Haag en de integrale ontwerpaanpak met bewoners in de Robert Fruinstraat.

Zo ontstaat na een jaar van voorbeelden in de COP een steeds breder beeld van mogelijkheden om op diverse manieren te werken aan samenwerking met collega’s, samenwerking onderling, met externe partijen en met burgers en bedrijven.

OPGAVE VOOR DE COP-DEELNEMERS

Voor de klimaatadaptatie-opgave is het samenwerken met anderen essentieel. Water valt immers overal en hitte treft niet alleen de ambtenaar. Bewustwording en het betrekken van burgers, van bedrijven en instanties is noodzakelijk. Den Haag benoemt expliciet hun ambitie om in de komende tijd te zoeken naar nieuwe samenwerkingspartners. Men zoekt dan juist buiten de ‘usual suspects’ maar bijvoorbeeld bij verzekeraars of pensioenfondsen.

Verder ligt er de opgave bij alle deelnemers om de communicatie over klimaatadaptatie te versterken. De bewustwording is de afgelopen jaren enorm toegenomen. Dat leidt bij veel gemeenten ook tot meer vragen over de waterveiligheid. Die informatie wil men beter en preciezer kunnen geven.

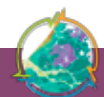
Ook intern ligt er een opgave voor de COP-deelnemers. Er is een duidelijke wens meer contact te hebben met andere afdelingen binnen de organisatie. Zo wil men in Midden-Delfland meer samenwerken met de afdeling ontwikkeling en in Den Haag meer de afdeling Beheer gaan betrekken.

OP DE AGENDA VOOR 2017

In 2017 willen de COP-deelnemers meer aandacht besteden aan het betrekken van partijen bij de klimaatadaptatie-opgave. Die aandacht bestaat er op meerdere niveaus. Zo ligt die op het vergroten van het waterbewustzijn binnen de organisatie. Vervolgens ook op het bredere samenwerken met andere organisatieonderdelen. ‘Grensontkennend werken’ kan daarbij een doorbraak zijn in het bereiken van klimaatadaptatie in integrale plannen en projecten.

Verder is er de wens om partijen buiten de COP-deelnemers meer te gaan binden aan de opgave. Er zijn al ervaringen en voorbeelden van successen binnen en buiten de regio bij het betrekken van burgers, bedrijven en instanties, en die wil de COP-gemeenschap graag gebruiken. Welke communicatie en welke boodschap daarbij het beste aanslaat, daarover leren we in 2017 graag bij.

Goede communicatie met een heldere boodschap naar veel partijen zien we terug bij Amsterdam Rainproof. De COP wil onderzoeken of een dergelijke onafhankelijke organisatie ook in onze regio succesvol kan zijn.

Het klimaat verandert. Was dat tot voor kort langzaam en bijna onzichtbaar, de laatste jaren neemt het aantal extremen duidelijk toe. Ook neemt de aandacht in de media en bij de politiek toe. De bewustwording waarom maatregelen noodzakelijk zijn neemt hierdoor verder toe.

Over de oorzaak van de klimaatverandering wordt in de COP niet uitvoerig stil gestaan. Over de urgentie daarentegen wel. Iedere COP blijkt er wel een nieuw klimaatrecord gevestigd. Binnen de COP zoeken we naar manieren om dat voor groter publiek en de politiek op de kaart zetten.

de redenen

© Marcel van den Berg

IN DE COP

Waarom is dit eigenlijk een belangrijke opgave? – We zouden bijna vergeten de vraag te blijven stellen. Maar gelukkig blijkt er vóór iedere COP-bijeenkomst wel een aanleiding te zijn om daarbij stil te staan. Was dat vorig jaar de Klimaatop COP21 in Parijs, in april was dat een overstroming in Schiedam en in juni wateroverlast in Den Haag. In september bleken we af te stevenen op het warmste jaar ooit gemeten en onlangs vormde Het Deltacongres, de televisieserie ‘Als de Dijken Breken’ en de overwinning van Trump de aanleiding stil te staan bij de waarom-vraag.

Alle deelnemers aan de COP merken dat de bewustwording van de wateropgave arondom hen toeneemt; die van hitte en droogte blijft daarbij achter. Uitleg naar het waarom neemt ook een andere vorm aan: men kan aanhaken op een breder gevoel van noodzakelijkheid. De landelijke aandacht voor het thema helpt daarbij.

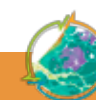
OPGAVE VOOR DE COP-DEELNEMERS

In de communicatie verschuift langzaam de reden waarom men aan klimaatadaptatie werkt. Natuurlijk, het hoofdthema blijft gelijk en het aanpakken van de negatieve effecten van een veranderend klimaat blijven uitgangspunt. Maar COP-deelnemers vinden vaak andere redenen om adaptatie-maatregelen geïmplementeerd te krijgen. Dat kan zijn door de adaptatie te verbinden aan een specifieke problematiek. Bijvoorbeeld door klimaatadaptatie te koppelen aan het bodemdalingsvraagstuk van Midden-Delfland.

Klimaatadaptatie kan ook de aanleiding zijn om met bewoners in gesprek te komen. Eenmaal in gesprek, is het de opmaat tot een veel bredere, integrale aanpak voor bijvoorbeeld renovatie of herstructurering van de woning, de straat of de wijk. Den Haag en Lansingerland hebben de ervaring dat het thema klimaatadaptatie zo kan werken om bewoners samen te brengen.

OP DE AGENDA 2017

In 2017 willen de COP-deelnemers meer aandacht besteden aan de bewustwording van partijen bij de klimaatadaptatie-opgave. Zonder een bewuste houding is het nemen van maatregelen door de eigen organisatie of door anderen ingewikkeld. Onderdeel van de bewustwording is het (blijvend) onderzoek doen naar de effecten van de klimaatverandering op de stad, het benoemen van de kwetsbare plekken en het stellen van een ambitie.

Wat is de juiste aanpak voor klimaatadaptatie?
In Nederland worden vele manieren van werken toegepast. Belangrijke leidraad daarbij is de aanpak Weten-Willen-Werken van het Deltaprogramma.

Hoe pakken we als gemeente, hoogheemraadschap of provincie de opgave het beste aan? Welke rol hebben we daarin? Hoe hebben we als partijen het meeste effect? - Deze vraag staat iedere bijeenkomst centraal in de COP. En er blijken veel manieren mogelijk.

de aanpak

IN DE COP

Veel aandacht en tijd wordt er in de COP-bijeenkomsten besteed aan manieren van werken. Hoe krijg je als specialist de acties uitgevoerd? – Welke methode gebruik je, en is die succesvol? De eerste COP gaf daarvoor direct al het startsein door verschillende problematieken, verschillende beleidsdocumenten en verschillen in aanpak te vergelijken.

Voor de presentatie in COP#3 van Vincent Kuiphuis over de aanpak van Breda maakte indruk. Breda hanteert een open en pragmatische houding ten opzichte van de opgave: 'gewoon doen.' Niet te veel onderzoek vooraf, maar direct werken aan concrete projecten, waarbij men meelift met bestaande projecten en daarover helder communiceert. Die aanpak sprak aan.

Maar ook de presentatie van 3Di in COP#2 sprak aan. Dit is juist een methode die zeer gedetailleerd inzichtelijk maakt wat de effecten van een hoosbui zijn. Met het opstellen van de inhoudsopgave voor een stresstest (COP#2) is de aanzet gegeven tot een lokale aanpak. Hier bleek dat een stresstest geen jarenlang onderzoek vergt, maar ook met eenvoudiger middelen kan worden samengesteld. Ontwerpend zoeken naar integrale oplossingen was de aanpak die in COP#4 werd getest. Ook in COP#5, over betrokken burgers, werden verschillende manieren van werken besproken, met hun succes, maar ook hun beperkingen.

Zo zijn er diverse manieren, methoden en technieken om klimaatadaptieve maatregelen gerealiseerd te krijgen. Daarbij is het voor de COP-ers zoeken naar een passende mix.

OPGAVE VOOR DE COP-DEELNEMERS

COP-deelnemers zoeken naar de juiste balans tussen 'gewoon doen', meer willen weten en voorspellen, en het opstellen van plannen of beleid. Er is niet één allesomvattende juiste aanpak. Per gemeente, per locatie, per opgave en per persoon zal de aanpak verschillen. Maar een aanpak zorgt ervoor dat een organisatie een gelijke manier van werken ontwikkelt voor gelijke opgaven – dat verklaart de nadruk in de COP op dit thema.

De omgevingswet en omgevingsvisie wordt als kans gezien om klimaatadaptatie te implementeren in het ruimtelijk beleid. Hóe dat kan is nog een vraag, die we komende tijd graag gaan beantwoorden.

OP DE AGENDA VOOR 2017

In 2017 zullen we in de COP aandacht blijven besteden aan manieren van werken. De deelnemers blijven elkaar op de hoogte brengen welke aanpak succesvol is en welke minder. Hierbij zullen we met interesse het Sponge-programma volgen, waar nieuwe manieren van werken worden getest.

Deelnemers willen graag onderzoeken wat de omgevingswet en –visie voor kansen biedt voor klimaatadaptatie.

Er is de wens om verder een aanpak te ontwikkelen voor (eventueel gezamenlijke) communicatie. Een regionale Rainproofaanpak wordt als een van de opties overwogen.

Op iedere plek is de opgave voor klimaatadaptatie net even anders. Lokale omstandigheden, bodemopbouw, hoogteligging of gebruik van de ruimte bepalen in grote mate de opgave en de oplossingsmogelijkheden. Dat maakt Ruimtelijke adaptatie zo complex.

In de COP bespreken we waar welke opgaven liggen, wie waar aan de slag gaat, en waar welke oplossing mogelijk is. Dat kan van de kleinste schaal van een stoeptegel tot een gebiedsgerichte aanpak voor een hele wijk.

de plek

IN DE COP

Waar bevindt zich eigenlijk de opgave, en waar bevindt zich een mogelijke oplossing? - De plek en schaal van opgave en ingreep is belangrijk voor de aanpak die men kiest. In COP#4 over De Straad is dat duidelijk naar voren gekomen. Men koos in de workshop voor een locatie, op basis van de adaptatie-opgave op die plek, de urgentie of de actualiteit. Op de schaal van de straat werden voorstellen voor maatregelen ontwikkeld. De ontwerp-oplossingen waren specifiek toegesneden op die plek. In COP#2 is op de schaal van een gemeente een kaart gemaakt waar de gevoeligheden in wateroverlast, droogte en hitte spelen. Ook bij de wrap-up's in COP#1 en COP#6 kwamen locatiespecifieke oplossingen naar voren in bijvoorbeeld Delft, Lansingerland, Den Haag en Rotterdam. De vraag die impliciet in de discussies daarover voortdurend speelde is: kan dat alleen in dit voorbeeld (locatiespecifiek) en kan dat op andere locaties ook worden toegepast (locatiegeneriek).

OPGAVE VOOR DE COP-DEELNEMERS

COP-deelnemers zoeken naar het juiste schaalniveau om de opgave aan te pakken. De ene keer is dat een specifieke straat, de andere keer een heel gebied of een gemeentebrede regeling. In de COP blijven we ons afvragen of de opgave op lokaal niveau kan worden opgelost, of dat het eigenlijk een regionale opgave is.

OP DE AGENDA VOOR 2017

De samenwerking en uitwisseling van ervaring tussen de deelnemers is het belangrijkste doel. De COP blijft kijken of er opgaven zijn die beter regionaal dan lokaal kunnen worden opgepakt en zal die adresseren.

Voornemen is om in 2017 op locatie te gaan kijken naar gerealiseerde projecten, om zo beter de impact van de opgave en de oplossing op de plek te ervaren.

AGENDA VOOR 2017

In de COP-bijeenkomsten blijft veel aandacht bestaan voor het actief uitwisselen van ervaringen en het opdoen van praktische kennis. In iedere bijeenkomst blijft een koppeling tussen luisteren en zelf toepassen. De deelnemers blijven elkaar op de hoogte brengen welke aanpak succesvol is en welke minder. Hierbij zullen we met interesse het Sponge-programma volgen, waar nieuwe manieren van werken worden getest.

De website kan daarbij ondersteunen door bijvoorbeeld makkelijker met elkaar in contact te kunnen komen en gemakkelijk vragen te kunnen stellen.

De COP blijft kijken of er opgaven zijn die beter regionaal dan lokaal kunnen worden opgepakt en zal die adresseren.

Voornemen is om in 2017 op locatie te gaan kijken naar gerealiseerde projecten, om zo beter de impact van de opgave en de oplossing op de plek te ervaren.

In 2017 willen de COP-deelnemers meer aandacht besteden aan de bewustwording van partijen bij de klimaatadaptatie-opgave. Onderdeel van de bewustwording is het (blijvend) onderzoek doen naar de effecten van de klimaatverandering op de stad, het benoemen van de kwetsbare plekken en het stellen van een ambitie.

In 2017 willen de COP-deelnemers meer aandacht besteden aan het betrekken van partijen bij de klimaatadaptatie-opgave. Die aandacht bestaat er op meerdere niveaus. Zo ligt die op het vergroten van het waterbewustzijn binnen de organisatie. Vervolgens ook op het bredere samenwerken met andere organisatieonderdelen. 'Grensoetkend werken' kan daarbij een doorbraak zijn in het bereiken van klimaatadaptatie in integrale plannen en projecten.

Verder is er de wens om partijen buiten de COP-deelnemers meer te gaan binden aan de opgave.

Goede communicatie met een heldere boodschap naar veel partijen zien we terug bij Amsterdam Rainproof. De COP wil onderzoeken of een dergelijke onafhankelijke organisatie ook in onze regio succesvol kan zijn.

In 2018 zijn er gemeenteraadsverkiezingen. De COP-deelnemers overwegen een flyer te maken om de klimaatadaptatie in de regio onder de aandacht te brengen bij de politieke partijen. Uiteindelijk hebben de gemeenten zich met de Deltabeslissing verplicht in 2020 bij iedere ruimtelijke ingreep klimaatadaptief te handelen.

In 2017 zullen we in de COP aandacht blijven besteden aan manieren van werken. Deelnemers willen graag onderzoeken wat de omgevingswet en -visie voor kansen biedt voor klimaatadaptatie.

Er is de wens om verder een aanpak te ontwikkelen voor (eventueel gezamenlijke) communicatie. Een regionale Rainproofaanpak wordt als een van de opties overwogen.

OVERZICHT VAN GEPLANEDE BIJENKOMSTEN IN 2017

COP#7	23 maart 2017	
COP#8	8 juni 2017	brede bijeenkomst
COP#9	14 september 2017	werkbezoek in de regio
COP#10	26 oktober 2017	

IN 2017 WILLEN WE AANDACHT BLIJVEN BESTEDEN AAN DE VOLGENDE ONDERWERPEN:

- **ACTIEF UITWISSELEN VAN ERVARINGEN EN SUCCESSEN**
- **ACTUELE ONDERWERPEN BESPREKEN EN DAARAAN WERKEN IN EIGEN CONTEXT**
- **BEWUSTWORDING IN DE EIGEN ORGANISATIE VERGROTEN**
- **ZO NODIG BENOEMEN VAN REGIONALE OPGAVEN**

WE OVERWEGEN DE VOLGENDE ACTIVITEITEN:

- **VERGROTEN VAN DE BEWUSTWORDING VAN EXTERNE PARTIJEN**
- **INFORMEREN POLITIEKE PARTIJEN I.H.K.V. DE GEMEENTERAADS-VERKIEZINGEN 2018**
- **IMPLEMENTATIE IN OMGEVINGSWET EN -VISIES**

COLOFON

Deze rapportage is opgesteld als verslag van de twee Community of Practice-bijeenkomsten Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad, najaar 2016

Rapportage:

MBDSO, Michiel Brouwer | Duurzame Stedelijke Ontwikkeling
Delft, november 2016

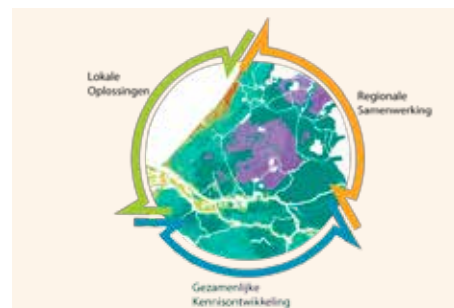

Organisatie:

Michiel Brouwer (MBDSO)
Kernteam:
Jaap Korf (HHR Delfland)
Maartje Scholten (gemeente Delft)
Arno Lammers (gemeente Den Haag)
Saskia van Walwijk (gemeente Schiedam)
Peter van den Heuvel, Theo Helderma (Midden Delfland)
Alex Renes, Inge Muhlig (gemeente Westland)

www.klimaatadaptatie.nl/cop

Community of Practice Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad

- Deze regio is de meest klimaatadaptatie-kennis-intensieve regio van Nederland
- In de regio spelen alle soorten van klimaatadaptatie
- Samen zoeken naar regionale opgaven
- Deze adaptatiekennis is mondiaal waardevol

6 Bijeenkomsten

- Zes bijeenkomsten sinds september 2015
- Onderwerpen komen voort uit behoefte van de deelnemers
- Bijeenkomsten zijn gericht op ervaring delen, nieuwe kennis opdoen en zelf toepassen
- Eigen website www.klimaatadaptatie.nl/cop ondersteunt de activiteiten

5 Thema's

- Wat doen we: aandacht voor plannen en projecten
- Hoe doen we het: aandacht voor aanpak
- Wie doen het: aandacht voor betrokkenheid en bewustwording
- Waarom doen we dit: reflectie op de opgave en bestaan COP
- Waar wordt gewerkt: aandacht voor lokale opgave

COP in 2017

- Sterke behoefte om de uitwisseling voort te zetten
- 4 bijeenkomsten in 2017
- Aandacht voor communicatie en betrokkenheid
- Aandacht voor elkaars successen en valkuilen
- Aandacht voor lokale partijprogramma's 2018
- Aandacht voor de omgevingsvisies

